

Голодомор 1932-1933 рр.: як і чому?

Кількість праць про український Голодомор вже перевищує 20 тис. назв. Тема обросла міфами, які утруднюють розуміння того, що насправді сталося. Розповісти в одному виступі про те, як і чому стався Голодомор, практично неможливо. Однак можна викласти схему такої розповіді, щоб фахівці або погодилися з наведеними тезами, або висунули обґрунтовані заперечення.

Постановка проблеми. Треба насамперед відділити загальносоюзний голод 1932-1933 рр., що набув у першій половині 1932 р. в УСРР тяжких форм, і Голодомор 1933 р. (у багатьох українських селах на «чорних дошках» – від листопада 1932 р.) з 15-кратно більшими жертвами. Загальносоюзний голод являв собою небажаний для влади прояв кризи, яка стала результатом сталінської соціально-економічної політики. Натомість голодомори в трьох регіонах товарного землеробства (УСРР, Північно-Кавказький і Нижньо-Волзький краї) були наслідком масштабної акції чекістів, спрямованої на усвідомлене нищення селян голодом.

Чи варто втискувати дії Кремля, які спричинили український Голодомор, в рамки Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» від 9 грудня 1948 р.? Такі спроби виявилися непереконаливими для багатьох. Комуністичні перетворення вимагали нищення, часом навіть фізичного, верств населення, пов'язаних з приватною власністю. Коли ми наполягали, що жертвами геноциду були виключно українці як національна група, користуючись наявним складом груп в рамках Конвенції ООН (расові, етнічні, національні та релігійні), то зустрічалися з протестом з боку російських дослідників. Не випадково з первинного тексту Конвенції зусиллями сталінських дипломатів були виключені соціальні групи. Росіяни в СРСР повинні розглядатися як соціальна група. До того ж дослідники з Російської Федерації, які знають, що жертвами геноциду були й росіяни, не схильні конфліктувати з пострадянською владою, яка не

настільки відійшла ідеологічно і ментально від радянської, щоб визнавати геноцид власного народу.

Голод 1932-1933 рр. в СРСР став предметом вивчення світової науки. Рано чи пізно під тиском неспростовних фактів громадськість дасть правову оцінку сталінському терору, який був за своєю природою геноцидом. Можливо, буде відредагована й Конвенція ООН. А поки що слід солідаризуватися з висновком Роберта Конквеста, яким завершувався розділ «Спустошена земля» в книзі «Жнива скорботи» (1986 р.): «Не так важлива формальна відповідність тих подій визначенню того, що ж таке геноцид. Навряд чи можна заперечити, що проти українського народу скоєно злочин – чи то в камерах смертників і таборах, чи в голодуючих селах проти мільйонів людей, котрі були цим народом».¹

Англійський історик Алек Ноув при перевиданні праці про економічну історію СРСР у полеміці з Р.Конквестом зазначив, що сталінський удар спрямовувався скоріше по селянах, серед яких було багато українців, ніж по українцях, серед яких виявилось багато селян.² Відтоді історики стали гадати, кого насправді знищував Й.Сталін – українців чи селян? Трохи гасу в полум'я полеміки плеснули вчені, які визначали Голодомор через Голокост. Книга Василя Гришка «Український Голокост» побачила світ в Нью-Йорку і Торонто ще у 1978 р. У Києві під такою назвою фігурує змістовна 9-томна колекція свідчень тих, хто вижив, яку видає з 2003 р. Ю. Мицик. Вважається, що образна назва сприятиме визнанню Голодомору геноцидом. Однак українці не мають морального права використовувати поняття Голокосту в переносному значенні. Український Голокост – це знищення 1,6 млн. євреїв в Україні під час Другої світової війни. Крім того, ототожнення Голодомору з Голокостом рівнозначне твердженню про те, що українців переслідували в такий спосіб, як євреїв на окупованих нацистами територіях: там і тоді, де і коли їх знаходили. Є очевидною абсурдність такого твердження. Так само, як і твердження про те, що сталінський режим ув'язнював або знищував селян там і тоді, де і коли знаходив їх. Український Голодомор був наслідком збігу конкретних обставин. Отже, ці обставини потрібно вивчити.

---

¹ Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і терор голодом. – Луцьк, 2007. – С. 316.

² Nove Alec. An Economic History of the U.S.S.R. Penguin Books, 1989. – P.170.

Прийнято думати, що голод початку 30-х рр. породжувався реквізиціями хліба. Проте реквізиції були причиною загальносоюзного голоду. Причиною голодоморів стала чекістська акція, яка складалася з двох розведених у часі дій: спочатку конфіскації залишків зерна, а головним чином – всього наявного продовольства під час подвірних обшуків, а потім, з розрахованим на кілька тижнів розривом, надання колгоспам і радгоспам голодуючих регіонів зернохліба з державних запасів у вигляді позички з метою організації весняної сівби. Дії влади не спрямовувалися на нищення голодом всього сільського населення в регіонах, цілком очищених від продовольства. Ті, хто гинув, повинні були переконати живих в тому, що необхідно сумлінно працювати в колгоспі. Терор голодом не відрізнявся від інших різновидів терору, які використовувалися, щоб ув'язненням або нищенням певної кількості громадян добитися від решти потрібної поведінки.

Конфіскаційна частина чекістської акції маскувалася хлібозаготівлями, тоді як допомога голодуючим регіонам широко висвітлювалася. Чи знайшла відбиток конфіскаційна частина в існуючій літературі? Візьмемо, наприклад, опубліковану в 2004 р. (і перевидану російською мовою в 2011 р.) монографію Р. Девіса і С.Віткрофта з історії голоду 1931-1933 рр. Автори перелічили і прокоментували 56 партійно-урядових постанов за першу половину 1933 р. про допомогу зерном голодуючим регіонам. Продовольча допомога України склала 176,2 тис. тонн, Північному Кавказу – 88,5 тис., Нижній Волзі – 15,5 тис., всім іншим регіонам, разом узятим – 39,8 тис. тонн. Детально описано дії політбюро ЦК ВКП(б) «в розпачливій ситуації», але залишається невідомим, хто її створив.¹

Допомога голодуючим вважається переконливим аргументом відсутності у влади наміру застосувати голод з метою нищення населення. Архівне агентство Російської Федерації видало колекцію кольорових ксерокопій документів Кремля з проблематики голоду. Це книга великого формату, читачі якої можуть не тільки познайомитися із змістом розсекречених документів, але й побачити їх зовнішній вигляд. Серед документів – постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 8 лютого 1933 р.

---

¹ Davies R.W. and Stephen G. Wheatcroft. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931-1933. – Palgrave, 2004. – P.214-224(текст), 479-485 (таблиці).

про надання 700 тис. пудів жита «на продовольчі потреби робітників радгоспів, МТС і МТМ*», а також активу (партійного і безпартійного) колгоспів» Північно-Кавказького краю і Дніпропетровської та Одеської областей. Червона печатка ЦК ВКП(б), розгонистий підпис генсека червоними чорнилами...¹ Та якщо поділити продовольчу допомогу Україні (176,2 тис. тонн) на загальну кількість сільського населення, то кожній людині припало б не більше півпуда зернохліба на півроку. І це – в середньому, а допомагали насамперед «партійному і безпартійному активу».

Доктринальні корені загальносоюзного голоду. Регіональні голодомори з'явилися на тлі загальносоюзного голоду. Треба з'ясувати, чому в роки будівництва гігантів важкої індустрії громадяни почали вмирати від голоду. У передмові до російського видання своєї книги про голод С.Віткрофт зауважив: «Ми з Р.Девісом не знайшли свідчень того, що радянська влада здійснювала програму геноциду проти України».² Справді, такої програми не існувало. Не було й програми організації загальносоюзного голоду! Та вожді більшовиків керувалися певною програмою, коли створювали небачений в історії соціально-економічний лад.

Мабуть, найбільш фундаментальним на всі часи залишиться 20-томний корпус монографій, присвячений формуванню радянського ладу в 1917-1937 рр. Він належить бірмінгемській історико-економічній школі у складі Едварда Карра, його учня Роберта Девіса і учня Девіса Стівена Віткрофта. Карр припинив працю на 14-ому томі, тому що період після 1928 р. вже не піддавався дослідженню без недоступних для нього архівних джерел. Шість томів інші члени школи підготували на матеріалі архівів. Та бірмінгемська школа, як й інші історики, вивчала тільки те, що трапилося, а створення радянського ладу виходило за рамки природноісторичного процесу. Створювався лад, який був продуктом суб'єктивних уявлень людини. Отже, треба вивчати й те, що не здійснилося, тому що виявилось нездійсненним. Цитована вище книга Девіса і Віткрофта про голод насичена величезною кількістю фактів, але в ній ігнорується програма

---

* машинно-тракторних станцій і машинно-тракторних майстерень.

¹ Голод в СССР. Famine in the USSR. 1930-1934. – М., 2009. – С. 244.

² Дэвис Роберт, Уиткрофт Стивен. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931-1933. – М., 2011. – С. 12.

більшовицької партії, що ставила з ніг на голову ідеї двох юнаків, які у грозивій атмосфері 1847 р. натхненно формулювали чеканні рядки «Маніфесту Комуністичної партії».

В.Ленін прибув в Росію з еміграції у квітні 1917 р. з наміром трансформувати народну революцію в комуністичну. В опублікованих тоді газетою «Правда» тезах вождя більшовиків містився не тільки план захоплення влади, але й начерк подальших дій. Йшлося про зміну назви партії (з соціал-демократичної на комуністичну), прийняття комуністичної партійної програми, створення держави-комуни і заснування міжнародної організації компартій – Комінтерну. Комуністична доктрина більшовиків ґрунтувалася на революційному марксизмі середини XIX ст. У «Маніфесті Комуністичної партії» К.Маркс і Ф.Енгельс підсумували свої погляди коротким реченням: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності».¹ Революційний пролетаріат, підкреслювалося в «Маніфесті», мусив експропріювати буржуазію і централізувати всі знаряддя виробництва в руках «держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас».²

Програма ленінської партії частково співпадала з вимогами рад робітничих і солдатських депутатів – найбільш впливової сили в Російській революції. З першого дня перебування в країні Ленін висунув гасло «Вся влада – Радам!» За допомогою пропаганди і терору більшовики витіснили з рад конкурентні партії, перетворили їх на клон власної і зробили органами влади. Так виникла радянська влада – симбіоз політичної диктатури більшовицького керівництва з управлінською владою радянських органів. Внаслідок побудови партії на засадах «демократичного централізму», тобто сліпого підпорядкування нижчих ланок вищим, вся влада зосередилася в руках вождів. Існуючі в суспільстві організації горизонтального типу, на базі яких формується громадянське суспільство, були або знищені, або вертикалізовані, тобто переведені на засади «демократичного централізму».

---

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. – Т. 4. – С. 422.

² Там само. – С. 429.

Партійна і радянська вертикалі влади закорінювалися в народну товщу за допомогою «передавальних пасів» – розгалуженої системи рад, комсомолу, профспілок, різноманітних громадських організацій. Партія більшовиків теж перетворилася на «передавальний пас», коли з неї виділилася внутрішня партія начальників (номенклатура). Вертикаль державної безпеки з часом звільнилася від опіки місцевих парткомів і перейшла під безпосередній контроль генерального секретаря ЦК ВКП(б). Так само, як партійна і радянська вертикалі, вона проникала в суспільство сотнями тисяч (в Україні) й мільйонами (по СРСР в цілому) своїх «секретних співробітників» (сексотів). На відміну від усіх попередніх, радянське суспільство мало кістяк, який складався з системи державних органів. Внаслідок цього воно поводило себе як ієрархізована структура типу партії або армії. Уже від квітня 1917 р. цей кістяк здобув свою назву: держава-комуна. Щоправда, в повсякденному житті комуністичну державу називали по-іншому – робітничо-селянською або радянською. На відміну від традиційних, демократичних або тоталітарних держав, які були відділені від суспільств, держава комуністичного типу занурювалася в своє суспільство усіма інститутами, що надавало їй колосальну силу. Тільки така держава могла реалізувати все те, що піддавалося реалізації в комуністичній утопії, а саме: експропріювати суспільство й доповнити свою політичну диктатуру економічною.

К.Маркс присвятив життя вивченню суспільства, в якому жив, але не відмовився від ідей «Маніфесту Комуністичної партії». Вже після смерті стала відомою його пропозиція поділити комунізм на дві фази за ознакою *розподілу* матеріальних благ: соціалізм, коли розподіл відбувається по труду, і повний комунізм, коли трудівник одержує блага за потребами. За ознакою *виробництва* благ комуносоціалізм (існували й немарксистські уявлення про лад соціалізму), як підкреслював К.Маркс, не відрізнявся від повного комунізму. Визрівання соціалізму (за Марксом) або його побудова (за Леніним) пов'язувалися із знищенням приватної власності на засоби виробництва, перетворенням товарів на продукти і заміною грошового обігу прямим розподілом продуктів залежно від трудового внеску.

Кожний з вождів більшовиків аж до М.Хрущова запевняв своє покоління громадян, що комунізм з розподілом за потребами вже не за горами. Заради наближення «світлого майбутнього» варто було погоджуватися на тимчасові труднощі в ході будівництва соціалізму. А в часи В.Леніна і Й.Сталіна (до 1933 р.) держава-комуна намагалася створити суспільство, позбавлене приватної власності, вільного ринку і товарно-грошових відносин.

Логіка комуністичних перетворень вимагала одночасного нищення приватної власності великих і дрібних власників. Відсторонити від виробництва буржуазію виявилось порівняно просто, хоч більшовикам довелось витримати громадянську війну. Вони мали підтримку робітничого класу, який одержав істотні права в управлінні націоналізованою власністю. Перетворення на селі були пов'язані з організацією радянських господарств, (радгоспів) на базі поміщицьких маєтків, а також комун – шляхом об'єднання селянських господарств. Маючи в розпорядженні заводи, радгоспи і комуни, держава-комуна здобувала можливість, як вважали вожді, ліквідувати ринок і запровадити замість товарообороту прямий продуктообмін. Саме таких перетворень вимагала схвалена у березні 1919 р. програма РКП(б).

Однак селяни та мобілізовані з села солдати не бажали слухати розмов про радгоспи з комунами і вимагали зрівняльного переділу земель. Раднарком на чолі з В.Леніним змушений був задовольнити ці вимоги й опинився перед необхідністю шукати замість продуктообміну між містом і селом інші способи трансформації заробітної плати працівників націоналізованого сектору на матеріальні засоби існування. В умовах, що склалися, уряд заборонив вільну торгівлю і розверстав між селянами у вигляді обов'язкових завдань потрібні йому обсяги продовольства.

Заскочені в 1919 р. продрозверсткою, селяни почали обмежувати посівні площі власними потребами, тому що не бажали працювати на державу без матеріальної компенсації. Тоді Ленін в грудні 1920 р. доповнив продовольчу розверстку посівною. У радянських республіках виникли державні органи, покликані довести до кожного двору план засіву і слідкувати за тим, наскільки ретельно селяни оброблятимуть посіви, щоб одержати врожай, який перейде до

держави. Виникало щось подібне на «уроки» поміщиків-кріпосників, а це загрожувало громадянською війною з усім селянством. В.Ленін схаменувся й перейшов до нової економічної політики, а за кілька місяців до смерті почав закликати партію відмовитися від усталених поглядів на соціалізм.

Після п'яти років успішної боротьби за панування над верхівкою партії Й.Сталін сформулював в грудні 1927 р. у резолюціях XV партійного з'їзду дві тези – про необхідність колективізації сільського господарства і про перетворення товарообороту між містом та селом на продуктообмін. Організуючи перехід до суцільної колективізації, ЦК ВКП(б) постановою від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракції зернових посівів» схвалив нові засади економічних відносин з селянством. Контракційний договір між державою і селянином став розглядатися як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом».¹

Вожді більшовиків бачили небезпеку продрозверстки: селяни сіяли все менше, а держава реквізувала все більшу частку врожаю, яка з кожним роком зменшувалася в абсолютних величинах. Загроза голоду нависала і над селом, яке грабувалося, і над містом, яке залежало від поставок хліба за картковою системою. Однак Сталін сподівався, що загані в колгосп селяни вже не зможуть самостійно вирішувати, скільки їм сіяти. На XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р. він з оптимізмом заявив, що завдяки створюваному колгоспному ладу в країні успішно розв'язується зернова проблема.²

Та генсек прорахувався. Незаінтересованість селян в господарюванні призводила до величезних втрат зерна під час догляду за посівами, жнив і транспортування. Керівники КП(б)У оцінювали втрати урожаю 1931 р. в діапазоні від 120 до 200 млн. пудів, тобто до половини річного продовольчого фонду сільського населення республіки.³ Одержуючи від колгоспів все менше продукції, держава змушена була скорочувати експорт зернових, який давав змогу оплачувати замовлення на устаткування для новобудов індустрії. У містах

¹ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. – М., 1957. – С. 196-197.

² Сталін Й. Твори. – Т. 12. – С. 285-286.

³ Кульчицкий С. Создание советского строя // История Украины. Научно-популярные очерки. – М., 2008. – С. 643.

теж розпочався голод, тому що держава зменшувала норму постачання хлібом або зовсім знімала з постачання певні категорії населення.

Корекція уявлень про комуносоціалізм. Голод початку 20-х був наслідком господарської розрухи, катастрофічної посухи і дворічної продрозверстки. Посуха наклалася на зменшені посівні площі, а їх зменшення було реакцією селян на розверстку 1919-1920 рр. Продрозверстка 1929-1932 рр. викликала подібні наслідки, але вони проявлялися в уповільненому темпі, тому що посівні площі в колгоспах не скорочувалися, а зростали.

Здавалося, що утворенням колгоспів держава-комуна забезпечила собі можливість без участі ринку розподіляти продукцію, чого вимагала теорія, якою керувалися вожді ВКП(б). У «Програмі комуністів (більшовиків)», яка з'явилася ще у 1918 р., М.Бухарін живописав: «Завдання полягає не в тому, щоб кожний селянин порався на маленькому трудовому надільчику, як жук-гнойовик на своїй купі, а в тому, щоб селяни-бідняки переходили до суспільної праці якомога більшим числом. Як це зробити? Це можна і треба зробити двома шляхами: по-перше, *товариським обробіткою колишніх великих поміщицьких маєтків*; по-друге, *організацією трудових сільськогосподарських комун*». ¹

Однак у протистоянні між державою та селянами Сталін змушений був організувати колгоспи у формі артільей, а не комун. Коли колгоспники упевнилися, що держава так розподіляє вироблену в артілях продукцію, що вона вислизає з їх рук, вони зосередилися на присадибній ділянці. На колгоспних полях втрати врожаю перейшли за критичну межу. Незважаючи на зусилля М.Таугера, який присвятив життя визначенню реального врожаю 1932 р., ми не знаємо й досі, яким був масштаб втрат. Грізний привид голоду з'явився вже у 1931 р., спочатку – в Казахстані, де колективізація прийняла варварську форму седентаризації, тобто примусового переходу корінного населення від кочового способу життя до осілості.

В.Ленін, як уже вказувалося, мав намір доповнити продовольчу розверстку посівною і ліквідувати грошовий обіг. Та після кількатижневих роздумів він запровадив замість розверстки продовольчий податок, тобто визнав право

---

¹ Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 59.

власності селян на свою продукцію, а трохи згодом й зовсім відмовився від спроб встановити комуносоціалізм в цілісному вигляді. Сталін, однак, впродовж цілого року не прислуховувався до порад інших керівників партії наслідувати приклад Леніна. Подивимося на поради, які висловлювалися під тиском зростаючої економічної кризи.

У виступах на XVII партконференції (січень-лютий 1932 р.) завідуючий агітпропом ЦК ВКП(б) О.Стецький і секретар Північнокавказького крайкому партії Б.Шеболдаєв називали гроші й торгівлю «пережитками старого суспільства». Проте у доповіді голови Держплану СРСР й заступника голови Раднаркому В.Куйбишева й, відповідно, в резолюції конференції висловлювалося переконання в тому, що на сучасному етапі неможливо замінити торгівлю прямим продуктообміном.¹ У підготовленій в січні 1932 р. записці в ЦК партії голова Центральної контрольної комісії ВКП(б) і нарком Робітничо-селянської інспекції Я.Рудзутак наполягав на тому, щоб колгоспи знали план заготівель уже на початку року. Селяни мали б усі підстави боротися за добрий урожай, переконував нарком Сталіна, якби були впевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться у них. В іншій формі замінити розверстку податком висунув С.Косіор у записці Сталіну від 15 березня 1932 р.: «Оголосити від імені союзних організацій про порядок хлібозаготівель з майбутнього урожаю, виходячи з того, що чим більшого врожаю досягне колгосп і колгоспник, тим більший фонд слід буде виділити і розподілити на особисте споживання.»²

20 травня 1932 р. вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР про колгоспну торгівлю, в якій селянам обіцяли після виконання хлібозаготівель дозволити вільний продаж хліба. Обіцянку зробили, щоб створити сприятливі умови для заготівель. Чудовий знавець сталінських документів О.Хлевнюк зазначав, що про ринкову торгівлю генсек згадував тільки в контексті боротьби із «спекулянтами та перекупниками», натомість йому імпонувала ідея постачання селу товарів широкого вжитку за контрактацією.³ Причину цього Хлевнюк не пояснював, але

¹ XVII конференция ВКП(б). Стенографический отчет. – М., 1932. – С. 180, 193, 211.

² Ивницкий Н.А. Голод 1932-1933 годов: кто виноват? // Судьбы российского крестьянства. – М., 1996. – С. 336.

³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – М., 2001. – С. 131.

її легко зрозуміти у світлі уявлень вождів більшовиків про побудову відносин між містом і селом на засадах продуктообміну.

У листі В.Молотову і Й.Сталіну від 10 червня 1932 р. голова уряду УСРР В.Чубар висловлював тривогу за долю нового врожаю і попереджав: «Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба». Термін «крадіжка» не був випадковий: керівники партії вважали продукцію колгоспів власністю держави, а не колгоспників. Того ж дня голова ВУЦВК Г.Петровський попередив Молотова і Сталіна: «Від голоду селяни зніматимуть недозрілий хліб, і його багато може загинути даремно».¹ Чекісти теж доповідали Сталіну, відслідковуючи ситуацію в українському селі: селяни жалкують, що віддали державі урожай 1931 р. і тепер налаштовані відстояти хліб, який вважають своєю, а не державною власністю.²

Реагуючи на ці повідомлення, Сталін 20 липня написав з курорта в Кремль Кагановичу і Молотову про необхідність прийняти закон, у якому: а) колгоспне і кооперативне майно прирівнювалося б до державного; б) крадіжки майна каралися б щонайменше десятима роками ув'язнення, а як правило – смертною карою: Без цих заходів, які сам генсек назвав «драконівськими», зміцнити колгоспний лад було, на його думку, неможливо. Від 1930 р. різні урядові відомства розробляли заходи організаційно-господарського зміцнення колгоспів, що будувалися на використанні матеріальної заінтересованості трудівників села. Проте в адресованих у Кремль липневих листах Сталін вимагав лише одного: «добити і поховати...індивідуально-горлохватські звички, навички і традиції».³ 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», пункти якої дослівно повторювали сформульовані генсеком каральні заходи.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. проходили з величезними труднощами. У жовтні Сталін утворив надзвичайні хлібозаготівельні комісії: голова уряду

---

¹ Там само. – С. 188.

² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 3. – М., 2001. – С. 403-404.

³ Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – С. 235, 240-241.

В.Молотов був відряджений з диктаторськими повноваженнями в Україну, секретар ЦК ВКП(б) Л.Каганович – на Північний Кавказ, а секретар ЦК ВКП(б) П.Постишев – в Нижньо-Волзький край. У партійній та радянській постановках з однаковою назвою «Про заходи до посилення хлібозаготівель», написаних Молотовим, узгоджених із Сталіним і підписаних С.Косіором та В.Чубарем, вимагалось «організувати вилучення хліба, що його розікрали під час косовиці, обмолоту та перевезень».¹ До колгоспів і колгоспників, які не виконали накладених за розверсткою завдань, мали бути застосовані натуральні штрафи м'ясом і картоплею.

У листопаді в Україну був відряджений заступник голови ОДПУ і особоуповноважений ОДПУ по УСРР В.Балицький. Після напутніх настанов Сталіна Балицький видав наказ №1 по ДПУ УСРР, в якому стверджувалося, що в Україні наявний «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок». На підставі такого політичного діагнозу був зроблений висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом». Нарешті, ставилося таке завдання: «Викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля та нанесення рішучого удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, які активно протидіють і зривають основні заходи Радянської влади та партії селян на селі».²

Перед селянами, у яких забирали рештки врожаю, і перед населенням міст, яке держава не могла прогодувати, виростала примара голоду. Навіть верстви населення, що їх чекісти називали «соціально близькими», починали становити загрозу для сталінської команди. Деякі керівники другого ешелону стали розглядати генеральну лінію ЦК ВКП(б) в сталінському виконанні як загрозу для партії і держави. Та Сталін не відступав від обраного курсу. Природне

---

¹ Колективізація і голод на Україні. 1929-1933. – К., 1992. – С. 548.

² Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 189.

небажання селян працювати без матеріальної компенсації він розцінював як *саботаж*. Прагнення їх врятувати частку вирощеного урожаю (навіть одноосібниками – на власному полі) розглядалося як *крадіжка*. Намір місцевої влади і колгоспних керівників приховати від заготівельників хліб, щоб не допустити голоду, кваліфікувався як *контрреволюція*.

27 листопада 1932 р. генсек скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і Президії Центральної контрольної комісії ВКП(б) з метою засудження ряду керівників російського уряду, які покладали на нього особисту відповідальність за провал хлібозаготівель. Причиною провалу він назвав «проникнення в колгоспи і радгоспи антирадянських елементів з метою організації шкідництва і саботажу». «Було б нерозумно, – підкреслив він, – якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом».¹ Вираз «сокрушительный удар» не розшифровувався. Вираз «окремі колгоспники і колгоспи» фігурував у стенограмі, розісланій в низові партійні комітети. На засіданні вищого партійного синкліту Сталін був відвертішим: назвав регіони, в яких діяли надзвичайні хлібозаготівельні комісії, а також конкретних ворогів – білогвардійців і петлюрівців.²

Через сім тижнів після обіцянки «ответить сокрушительным ударом» по «саботажникам», «зłodіям» і «контрреволюціонерам» Сталін дозрів до розуміння того, що не можна обійтись без економічних методів подолання господарської катастрофи. 19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». Перехід від контрактаційної системи з безрозмірними хлібозаготівлями до натурального податку давав селянам можливість знати ще до початку посівної кампанії ту кількість зерна, яку треба було віддати державі восени. Тепер вони повинні були турбуватися про попередження втрат, які впливали на зменшення тільки їхньої частки врожаю.

---

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Т. 3. – С. 559.

² Стенограммы заседаний Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) 1923-1938 гг. – Т.3, 1928-1938 гг. – М., 2007. – С. 589, 657, 658.

Це те, що у відносинах між селянством і державою перебувало на поверхні. Та суть реформи була глибшою. Держава-комуна не вбирала в себе сільське господарство, як інші сфери економіки, а визнавала його автономію. Застосовуючи продрозверстку як метод економічних відносин з селом, вона розпоряджалася розподілом продукції як приватний власник. Натомість продподаток означав визнання державою приватної власності виробника на продукцію і згоду претендувати тільки на фіксовану частку цієї продукції у вигляді податку.

Можливість використовувати продукцію на власний розсуд після розрахунку з державою означала, що селяни могли її не тільки спожити, але й обміняти на товари шляхом купівлі-продажу. Майже всі потрібні товари вироблялися в державному секторі економіки. Отже, економічне спілкування держави (передусім – працівників державного сектору, які одержували заробітну плату і бажали перетворити її на сільськогосподарські товари) з колгоспами, колгоспниками та одноосібниками відбувалося на засадах товарообороту, а не продуктообміну, тобто через вільний ринок за цінами, що формувалися на підставі закону попиту і пропозиції. Звичайно ж, ринок мусив мати пристойну назву – колгоспний. Від 1933 р. колгоспи набули той вигляд, який запам'ятався колишнім радянським громадянам.

Виходило так, що Й.Сталін змінив уявлення про комуносоціалізм, який він будував. Як і В.Ленін у свій час, він зупинився біля тієї межі, яка відділяла реалізовану за допомогою терору і пропаганди утопію від утопії, яку не можна було реалізувати за всяку ціну. В країні залишилися товарно-грошові відносини і ринок. Необхідність встановити продуктообмін замість товарообороту генсек непомітно пов'язав з другою фазою комунізму. Це дало йому можливість оголосити про перемогу соціалізму вже у середині 30-х рр. При підготовці у повоєнні часи своїх «Творів» він вніс необхідні корективи в тексти праць, опублікованих в 1929-1932 рр.¹

---

¹ Див., наприклад: Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007. – С. 212-213.

Технологія «сокрушительного удара». Суть чекістської акції полягала в конфіскації наявного продовольства в уже голодуючому селі. Акція могла відбутися у вигляді одночасних подвірних обшуків. Про це подбав Сталін телеграмою від 1 січня 1933 р. в Харків керівникам УСРР. Телеграма вимагала у першому пункті сповістити через сільради всіх колгоспників і одноосібників, щоб вони добровільно здавали державі «раніше розкрадений і прихований хліб». Другий пункт телеграми стосувався тих, хто цю вимогу проігнорував. Він формулювався так: «Щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності)».¹ Між першим і другим пунктами існував зв'язок, який спонукав владу організувати обшук кожного селянського подвір'я. Загрозу використати закон «про п'ять колосків» проти селянина, який ухилявся від здавання державі «розкраденого і прихованого хліба», можна було реалізувати тільки в тому випадку, коли встановлювалося, що він таки ухилився.

Конфіскація всіх запасів їжі в ході обшуків позбавляє ґрунту противників кваліфікації Голодомору як геноциду. Тому вони вимагають: покажіть документ! Тим часом подібні страхітливі наміри не могли бути зафіксовані письмово. Так вважали кремлівські можновладці, і їхню точку зору можна підтвердити документально. У листопаді 1932 р. Старомінський райком ВКП(б) Північно-Кавказького краю прийняв таку резолюцію щодо жителів станиці Новосільської: «Застосувати найбільш суворі заходи впливу і примушування, здійснюючи вилучення всіх продуктів харчування». Резолюція привернула увагу В.Молотова, який нещиро назвав її в листі до секретаря ЦК КП(б)У М.Хатаєвича «не більшовицькою» і такою, що випливала з «відчаю, до чого ми не маємо жодних підстав». Молотов підкреслював, що резолюція кидає тінь на політику партії, яка виступає проти практики місцевої влади «брати будь-який хліб і де завгодно, не

---

¹ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 308.

рахуючись і т.п.»¹ Тут треба звернути увагу й на те, що Молотов говорив тільки про хліб. Цей продукт мав стратегічне значення, бо держава зобов'язана була годувати міське населення. Але ж мова йшла в даному разі не про хліб, бо жителі станиці його вже не мали, і навіть не про м'ясо з картоплею (які фігурували в розробленому самим Молотовим законодавстві про натуральні штрафи), а про всі без винятку продукти харчування. Викликаний хлібозаготівлями голод можна було виправдати чим завгодно, хоча б – це часто роблять, коли заперечують геноцид – необхідністю створення оборонної інфраструктури у передбаченні подій 1941 р. Коли ж держава конфіскує не тільки хліб, а будь-яке продовольство, її наміри слід кваліфікувати як убивство, іншого пояснення просто не може існувати. Мова йде про наперед заплановане і професійно організоване масове вбивство, причому не тільки тих, кого в Кремлі розглядали як саботажників, а й дітей, жінок, старих. Обшуки за сталінським сигналом і конфіскація всієї їжі здійснювалися під керівництвом чекістів міськими активістами й місцевими членами комітетів незаможних селян. Незаможники голодували, і їх не треба було умовляти робити те, що вони робили.

Те, що вони робили, описали свідки Голодомору. Задokumentовано і опубліковано сотні заяв про те, що обшукові бригади конфісковували не тільки м'ясо з картоплею, а все наявне продовольство. У створюваному в Гарвардському університеті Атласі Голодомору фігуруватиме мапа місцеперебування свідків, які підтверджували факт вилучення всієї їжі на території УСРР і Північно-Кавказького краю. Така мапа стане повноцінним документом, а не суб'єктивним судження людини.

«Сокрушительный удар» був таємною акцією, хоч поширився на величезну територію. Таємність була специфічною: про смертоносний голод дозволялося згадувати тільки в сегменті цілком секретної документації партійно-радянських органів, який мав назву «особых папок». Функціонери будь-якого рангу не могли вимовити вголос слово «голод», що забезпечувало неможливість дискусій на цю тему, але могли через «особые папки» з особливим статусом користування і

---

¹ Кондрашин Виктор. Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни. – М., 2008. – С. 216.

зберігання здійснювати заходи, яких вимагала від них ситуація повального голоду.

Сам голод не міг бути таємницею для мільйонів селян, які голодували. Як розмовляли з ними офіційні особи в розпал Голодомору? На з'їзді колгоспників-ударників нарком землеробства СРСР Я.Яковлєв звинуватив українських колгоспників у тому, що вони в 1932 р. не спромоглися належним чином зібрати урожай, внаслідок чого «наробили шкоди урядові та самим собі». Якою була «шкода самим собі», нарком не уточнив, але підсумував цю тему так: «І з цього, товариші українські колгоспники, зробимо висновок: тепер час розплатитися за погану працю в минулому».¹ Влаштовані ЦК ВКП(б) регіональні з'їзди колгоспників-ударників завершилися Всесоюзним з'їздом, на якому виступив Й.Сталін. Його виступ був безмежно цинічним: «Ленін, наш великий учитель, говорив: «Хто не працює, той не їсть». Що це значить, проти кого спрямовані слова Леніна? Проти експлуататорів, проти тих, які самі не працюють, а примушують працювати інших і збагачуються за рахунок інших. А ще проти кого? Проти тих, які самі ледарюють і хочуть за рахунок інших поживитися».²

Поряд з інформаційною була застосована й фізична блокада репресованих регіонів. 22 січня 1932 р. Сталін власноручно (автограф зберігся) написав директивний лист ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про припинення масового виїзду селян з України і Кубані в інші регіони. 16 лютого ця директива була поширена на Нижньо-Волзький край.³

Маємо певну послідовність дій, які перетворювали загальносоюзний голод в регіональні голодомори:

- утворення Сталіним надзвичайних хлібозаготівельних комісій у трьох регіонах високотоварного землеробства;
- запровадження з ініціативи Сталіна законодавства про натуральні штрафи в разі невидачі селянами «розкраденого і прихованого хліба»;

---

¹ Правда. – 1933, 19 февраля.

² Сталін Й. Твори. – Т. 13. – С. 248.

³ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. – Т. 3. – С. 32, 635, 644.

- організацію за новорічною телеграмою Сталіна повсюдних обшуків у пошуках неіснуючих запасів «розкраденого і прихованого хліба»;
- конфіскацію в ході обшуків всіх наявних запасів продовольства тривалого зберігання;
- встановлення фізичної блокади регіонів, цілком очищених від продовольства;
- заборону використовувати слово «голод» стосовно голоду 1932-1933 рр. в СРСР (трималася до грудня 1987 р.).

Маємо й результат цієї послідовності дій: надсмертність населення. За останніми, ще не опублікованими розрахунками бригади фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України під керівництвом професора університету Північної Кароліни О.Воловини понаднормальна смертність дорівнювала в сільській місцевості УСРР у 1932 р. 207 тис., в 1933 р. – 3 335 тис. осіб, а в містах – відповідно 43 тис. і 194 тис. осіб.

Масштаби українського голоду, як твердить В.Кондрашин, були співставні з масштабами голоду в зернових регіонах Росії. Він погоджується з оцінкою С.Віткрофта, який визначав кількість жертв голоду по Україні в діапазоні від 3,5 до 4 млн. осіб, а в цілому по СРСР – від 6 до 7 млн. осіб.¹ Вчений, однак, наводить ці дані, які справді відбивають реальну кількість жертв, щоб обґрунтувати таку точку зору: «У Сталіна не було ідеї знищити український народ і Україну з допомогою «терору», «геноциду» голодом».² Правильно, не було, український Голодомор принципово відрізнявся від Голокосту. Проте цілеспрямоване і холонокровне нищення мільйонів селян, яке заслуговує на правову оцінку як геноцид, відбувалося і в Україні, і в Росії. У насиченій фактами монографії В.Кондрашина ми знаходимо в різних, не пов'язаних одним сюжетом місцях дані про конфіскацію всієї їжі, про інформаційну і фізичну блокаду Нижньої Волги, а також про кінцевий результат цієї чекістської тріади – різке зменшення сільського населення за переписом 1937 р. у порівнянні з переписом 1926 р. Після голодомору Нижньо-Волзький край був поділений на три частини: Саратовську

¹ Кондрашин Виктор. Голод 1932-1933 годов: трагедия российской деревни. – С. 245.

² Там само. – С. 242.

область (де сільське населення за міжпереписний період зменшилося на 40,5%), Республіку німців Поволжя (26%) і Сталінградську область (18,4%). Порівняємо ці дані з показниками Азово-Чорноморського краю, який виділився з Північно-Кавказького: зменшення сільського населення на 20,8%; порівняємо з Україною – на 20,4%.¹ А вилучення їжі живописується Кондрашиним у таких епічних виразах: «В умовах дефіциту хліба землероби використовували можливості садівництва, а також рано вранці забиралися в найближчі ліси на збирання грибів та ягід. Ці дарунки природи не усували голод, але знижували його гостроту і попереджали голодну смерть. Здавалося б, що вони не підлягають державній регламентації і можуть вільно використовуватися за призначенням. Але в 1932-1933 рр. в Поволжі, на Дону і Кубані, так само як і в інших регіонах країни, було по-іншому... Уповноваженими по хлібозаготівлях спільно з представниками сільської Ради були проведені спеціальні рейди по льохах і підвалах колгоспників та односібників, санкціоновані згори». Заключний висновок звучить так: «Звичайно, керівництво партії не санкціонувало вилучення всіх продовольчих запасів з комор і льохів колгоспників та односібників, але те, що воно не зупинило його своєчасно і не вжило потрібних заходів до виправлення беззаконь, не знімає з нього відповідальності за смерть від голоду тисяч селян». ² Ось так: тисяч селян... І чому акція характеризується як беззаконня, коли існував закон про натуральні штрафи?

Мотиви Й.Сталіна. Між новорічною телеграмою яка ініціювала терор голодом, і скасуванням продрозверстки пролягла невелика відстань у часі – два з половиною тижня. Чому ці дії з протилежним знаком відбулися майже одночасно? Тому, мабуть, що терор голодом був рішенням тактичним, а запровадження продподатку – стратегічним.

Щоб зрозуміти мотиви Сталіна, треба дивитися на нього очима тогочасних радянських громадян. Після перемоги над так званим «правим ухилом» генсек підпорядкував собі верхівки партійної, радянської і чекістської вертикалей влади, але не більше. Той Сталін, який перебував поза критикою, з'явився тільки після

---

¹ Там само. – С. 247.

² Там само. – С. 216, 218.

Великого голоду 1932-1933 рр. і Великого терору 1937-1938 рр. з багатомільйонними жертвами, після Великої війни, в якій полягло через його вину до 30 млн. радянських громадян. Провал хлібозаготівель й викликаний ним загальносоюзний голод 1932-1933 рр. цілком міг коштувати йому посади генсека. Разом з тим контроль за верхівками владних вертикалей в умовах максимальної централізації управління давав генсеку можливість робити все, що завгодно з суспільством і намертво сплетеною з ним державою-комуною. Все, що завгодно – але тільки до соціального вибуху. Ефект від запізненого скасування продрозверстки не міг проявитися відразу. Тим часом чекісти сигналізували, що вибух назріває. Щоб не втратити посади, генсек своєю новорічною телеграмою українському селянству пустив в хід ту чекістську акцію, яку почав готувати від утворення надзвичайних хлібозаготівельних комісій.

Аналіз подій, пов'язаних з переростанням загальносоюзного голоду 1932-1933 рр. в голодомори, базується тут на українському матеріалі (за винятком Нижньої Волги, коли доводилося встановлювати ознаки голодомору на підставі фактичного матеріалу, опублікованого В.Кондрашиним). Цим досягається головна мета доповіді – довести, що український Голодомор, на відміну від Голокосту, був наслідком збігу певних обставин місця і часу. Ліміти доповіді вичерпані розглядом цього сюжету. Варто, однак, сформулювати насамкінець кілька тез стосовно пов'язаних безпосередньо з Україною аспектів «сокрушительного удара».

Вже підкреслювалося, що СРСР організаційно будувався на засадах «демократичного централізму», які виключали появу протидіючого державі-комуні громадянського суспільства. Враховуючи багатонаціональний склад країни, вожді більшовиків доповнили цю побудову принципом політизації етнічності, який призводив уже сформовані нації, не виключаючи росіян, до попереднього стану етносів і попереджав появу політичної нації, тобто відповідника громадянського суспільства в іншій системі координат. За політико-адміністративним і адміністративно-територіальним поділами країна являла собою конгломерат титульних етносів союзного, обласного (окружного) та районного рівня з різними правами. Разом з тим представники титульного етносу

за межами власної адміністративної одиниці були меншинами без національних прав. Виняток становили росіяни, які користувалися неформальним статусом загальносоюзної титульної нації, а тому не відчували себе національною меншиною в будь-якій союзній або автономній республіці.

Статус титульної нації вимагав діяльної участі її представників (за виразом Сталіна – місцевих людей) в управлінні власною політико-адміністративною або адміністративно-територіальною одиницею. Внаслідок цього одразу після утворення СРСР розгорнулася кампанія коренізації (в Україні – українізації) влади. Конституційні права титульних націй являли собою не більше, ніж декларацію (включно з правом на вихід з СРСР для союзних республік). Проте управлінська влада радянських органів в усіх республіках, областях (округах) і районах була повноцінною. Внаслідок цього вона становила небезпеку для диктатури, особливо у випадку криз в центральному керівництві.

Щоб уникнути аморфності у визначенні титульної нації та її еліт і зробити національну політику Кремля ефективним інструментом управління, вожді включили славнозвісну «п'яту графу» в анкети, на підставі яких здійснювалися кадрові призначення. Після запровадження внутрішніх паспортів національність особи стали позначати у четвертій графі (після прізвища, імені та по-батькові).

Сталін насторожено ставився до України – республіки, яка за економічним і людським потенціалом дорівнювала всім іншим національним республікам, разом узятим. Розверстка хлібозаготівель по регіонах була суто волюнтаристським актом, і ми не зможемо документально обґрунтувати, чому Україна змушена була віддати державі з урожаю 1930 р. 7 675 тис. тонн зерна, тоді як Центральна чорноземна область та Середньо-Волзький, Нижньо-Волзький і Північно-Кавказький краї, разом узяті – 7 356 тис. тонн.¹ Ні в роки непу, ні до революції Україна не виробляла стільки зерна, скільки чотири інші регіони товарного землеробства Європейської Росії, разом узяті. Та якщо накласти статистику заготівель на встановлену Лінн Віолою регіональну статистику селянських хвилювань 1930 р. (УСРР – 4098, Центральна чорноземна область – 1373,

---

¹ Davies R.W. and Stephen G. Wheatcroft. The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931-1933. – P.470.

Північний Кавказ – 1061, Нижня Волга – 1003 і т.п.)¹, то стає зрозумілим, що Кремль використовував хлібозаготівлі як інструмент покарання бунтуючих українських селян. Згадуючи події перших місяців 1930 р., внаслідок яких суцільна колективізація була припинена на півроку, Сталін на лютнево-березневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) зазначив: «Це був один з найнебезпечніших періодів у житті нашої партії».²

Генсек був переконаний, звертаючись листовно до Л.Кагановича 11 серпня 1932 р., що в півмільйонній КП(б)У знаходилося «немало свідомих і несвідомих петлюрівців, нарешті – прямих агентів Пілсудського».³ Він не міг знати, що разом з Гітлером проковтне Польщу в 1939 р., але пам'ятав захоплення Києва військами Ю.Пілсудського і С.Петлюри в 1920 р. Тому Західна Україна у складі Польщі тривожила його не менше, ніж голодуюча УСРР, де назрівав соціальний вибух. Так само тривожила його третя Україна на Північному Кавказі. Українізація майже половини районів Північного Кавказу, як підкреслювалося у постанові ЦК ВКП(б) «Про хід хлібозаготівель на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р., засуджувалася як «петлюрівська» (тобто державницька).⁴ «Сокрушительный удар» Сталін завдав як по Кубані, так і по радянській Україні, але не припинив в останній «більшовицької», тобто культурницької українізації. Її здійснював уже в національній столиці українського народу Києві одягнутий у вишиванку П.Постишев.

Великий голод ліквідував загрозу розпаду СРСР з боку України. Через два покоління провідну роль у цьому розпаді відіграла не Україна В.Щербицького, а Росія Б.Єльцина.

27.VIII.2013

---

¹ Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. Collectivisation and the Culture of Peasant Resistance, - New York, Oxford, 1996. – P.138-139.

² Правда. – 1937, 1 апреля.

³ Сталин и Каганович. Переписка 1931-1936 гг. – С. 276.

⁴ Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 292.